

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ATATÜRK'ÜN 100. DOĞUM YILINA ARMAĞAN

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt : XXIV

Yayın Komisyonu

Prof. Dr. Hüseyin ATAY (Dekan)

Prof. Dr. Hüseyin YURDAYDIN

Doç. Dr. İsmet KAYAOĞLU

Doç. Dr. Beyza BİLGİN

Doç. Dr. Günay TÜMER

Doç. Dr. Rami AYAS

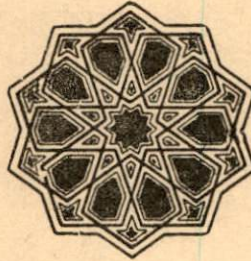
Makalelerin bilim ve dil bakımından sorumluluğu yazarlarına aittir.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt : XXIV

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
Prof. Dr. Hüseyin ATAY, <i>İslamda Hayır İşleri</i>	1
Prof. Dr. Hüseyin ATAY, <i>Medreselerin Gerilemesi</i>	15
Prof. Dr. Hüseyin ATAY, <i>Temizlik ve Çeşitleri</i>	57
Prof. Dr. İsmail CERRAHOĞLU, <i>Garânik Meselesinin İstismar- cuları</i>	69
Prof. Dr. Cavit SUNAR, <i>İnsan Olma Yolu</i>	93
Prof. Dr. Cavit SUNAR, <i>Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Terbiye Kuralları</i>	127
Prof. Dr. Hikmet TANYU, <i>Martin Luther'in Türkler Hakkındaki Sözleri</i>	151
Prof. Dr. Mehmet TAPLAMACIOĞLU, <i>Anayasanın Sosyo-Juri- dik Eleştirisi</i>	163
Doç. Dr. Neda ARMANER, <i>Okulda Çocuğun Düşünce ve Davra- nışını Etkileyen Faktörler ve Rehberlik</i>	167
Doç. Dr. Neda ARMANER, <i>Çocukluk Dönemi Dini</i>	175
Doç. Dr. Mehmet AYDIN, <i>Ateizm ve Çıkmazları</i>	187
Doç. Dr. Mehmet AYDIN, <i>Din ve Felsefeye Göre Tanrı</i>	205
Doç. Dr. Mehmet DAĞ, <i>Kelâm ve İslâm Felsefesinde Hareket Ku- ramı</i>	221
Doç. Dr. Ethem RUHİ FIĞLALI, <i>İbn Sadru'd-din Eş-Şirvânî ve İtikâdî Mezhepler Hakkındaki Türkçe Risâlesi</i>	249
Doç. Dr. Ethem Ruhi FIĞLALI, <i>Tercümânü'l-Ümem</i>	277
Doç. Dr. Kemal IŞIK, <i>Mutezile'nin İlk Kurucusu Vâsıl B. Ata ve Büyük Günah Meselesi</i>	337
Doç. Dr. İsmet KAYAOĞLU, <i>Anadolu Selçukluları Devrinde Ti- cari Hayat</i>	359
Doç. Dr. Abdulkadir ŞENER, <i>İslam Hukukunda İctihad ve Taklid Problemi</i>	375

	<u>Sayfa</u>
Doç. Dr. Cihad TUNÇ, <i>Töbe Hakkında Bazı Meseleler</i>	389
Dr. Hayrani ALTINTAŞ, <i>Tasavvuf</i>	413
Ass. Münir ATALAR, <i>Osmanlı Padişahları</i>	425
Dr. Mehmet BAYRAKDAR, <i>Yeni Felsefe ve Yeni Felsefeciler</i> .	461
Doç. Dr. Beyza BİLGİN, <i>Din Eğitiminin Genel Eğitimdeki Yeri</i>	469
Ass. Ruhi KALENDER, <i>15. Yüzyılda Arapça Musiki Terimleri ve Türkçe Karşılıkları</i>	485
Esat KILIÇER, <i>İslâmda Aile Plânlaması</i>	491
Dr. M. Cemal SOFUOĞLU, <i>Şia'nın Sahabiler Hakkındaki Bazı Görüşleri</i>	533
I. GOLDZİHER, <i>İslamiyetin İlk Zamanlarında Zühd.</i> Çev. Dr. Hayrani ALTINTAŞ	539
Afif Abdu'l-Fettah TABBARA, <i>Hız. İbrahim (A.S.) Çeviren Dr. Mehmet AYDIN</i>	547
Antoine VERGOTE, <i>Ergenlikte Din.</i> Çev. Dr. Erdoğan FIRAT ..	583
Muhammed TALBI, <i>Bid'atlar</i> Çev. Dr. Mehmet ŞİMŞEK	593
Louis GARDET, <i>İslâm "Din İlimleri" İçinde İlm-i Kelâmın Yeri Üzerinde Bazı Düşünceler</i> Çev. Dr. M. Sait YAZICIOĞLU .	609

KİTAP TANITMA

Doç. Dr. İsmet KAYAOĞLU, <i>İslamic Medicine</i>	621
Doç. Dr. Abdulkadir ŞENER, <i>Fıkhu'l-İmam el-Evzâ'i Evzâ'i. Evvelu Tedvin Li-Fikhi'l-İmam</i>	623
Dr. Mustafa Sait YAZICIOĞLU, <i>İslam Düşüncesinde İnsan Hürriyeti Problemi (Mutezile Çözümü)</i>	627
Ahmet KOCA, <i>Fakültemiz Kütüphanesine Gelen Kitap ve Dergiler</i>	631

İSLAM HUKUKUNDA İCTİHAD VE TAKLİD PROBLEMİ

Doç. Dr. Abdulkadir ŞENER

Burada biz, önce icthad ve taklid'in kısa bir tanımını yapmak, sonra da İslam hukuku tarihinde icthad'ın geçirdiği devirler, taklid'in hüküm sürmeye başlama nedenleri, müctehidlerin tabakaları ve konumuzla ilgili tartışmalar üzerinde kısaca durmak istiyoruz.

"İctihad" (اجتهاد) sözü Arapça "c-h-d" (جهد) kökünden gelir ve güçlük demektir. Aynı kökten gelen "cuhd" (جهد) kelimesi ise takat, güç demektir. Sözlük yönünden icthad, çalışmak ve elden gelen çabayı harcamak, cehd ve gayret etmek anlamlarına gelir.

Terim olarak *icthad*'ı, İslam hukukçuları genellikle, "Fakih'in şer'i-amelî bir hükmü ayrı ayrı delilleriyle ortaya koymak için veya şer'i-amelî bir hüküm üzerinde kesin bir kanaata varmak amacıyla bütün gücünü sarfetmesidir." biçiminde tanımlamaktadırlar. İmam Şafî ise, hukukî istidlal prensiplerinden biri olan kıyası icthadla aynı saymış ve "icthad kıyastır" demiştir¹. Bilindiği gibi, icthad yapan bilğine de "müctehid" denilmektedir.

"Taklid" (تقليد) sözü de Arapça "k-l-d" (كلد) kökünden türetilmiştir. Bu terimin sözlük anlamı ise, kişinin boynuna gerdanlık ve kılıç gibi birşey asması veya takmasıdır. İslam hukuku terminolojisinde *taklid*, "kişinin doğrudan doğruya başkasına uyması veya bir delile dayanmaksızın şer'i -amelî bir konuda başkasının görüşünü benimsemesidir." Bu şekilde başkasının görüşünü benimseyen kimseye de "mukallid" denir.

Genellikle hukukun kaynakları, yazılı ve sözlü olmak üzere, ikiye ayrılır. Kanunnameler, tüzük ve yönetmelikler yazılı kaynakları; örf ve âdetler ve icthada dayanan, yani yazılı olmayan hususlar da sözlü kaynakları teşkil ederler. İlk devirler için İslam hukukunun yazılı diyebile-

¹ Şafî, *er-Risale*, Kahire 1940, s. 477.

çeğimiz kaynaklarını Kur'an-ı Kerim'in ahkâm âyetleriyle Hz. Peygamber'in hukukî konularla ilgili bir kısım hadisleri ve yazılı olarak verdiği talimatlar teşkil eder ki bunlara İslam hukuk literatüründe "nass" (نص) denilmektedir. İslam hukukunun yazılı olmayan kaynakları arasında ictehad, ilk yeri işgal eder. İcmâ' ve kıyas gibi öteki istidlal metodlarını da, ictehad'a indirmek bir dereceye kadar mümkündür.

İslam hukukunun gelişme ve tedvin sürecinde ictehadın şöylece dört devreye ayrıldığını söyleyebiliriz:

- 1) Hz. Peygamber devri,
- 2) Sahâbiler devri,
- 3) Tâbîler devri,
- 4) Müctehid imamlar devri.

Birinci devir, Hz. Peygamber'in bi'setiyle vefatı arasındaki 610-632 m. yıllarını teşkil eder. İkinci, üçüncü ve dördüncü devirleri kesin olarak birbirinden ayırmak mümkün değildir. Ancak bu devirlere damgasını basmış olan şahsiyetleri gözönüne alarak, diyebiliriz ki aşağı yukarı ikinci devir 11-40/632-660, üçüncü devir 40-120/660-738 ve dördüncü devir de 120-310/738-923 yıllarına tekabül etmektedir.

Şimdi bu devirlerde ictehadın arzettiği durumu kısaca ele alalım.

1) Hz. Peygamber çağında ictehad vardı, fakat sınırları oldukça dardı; çünkü vahiy devam ettiğinden geniş çapta ictehadı gerek duyulmuyordu. Sahâbiler, Hz. Peygamber'den uzakta buldukları zaman ictehadı başvuruyorlardı. Bu konuda Mu'az b. Cebel ile ilgili olan meşhur hadisi² burada tekrar etmek için gerek yoktur sanırım. Hadis ve fıkıh kitaplarında Hz. Peygamber devrine ait pek çok ictehad örnekleri vardır. Hz. Peygamber kendileri de bazan ictehadta bulunuyorlardı. Ancak burada, Hz. Peygamber'in ictehadının sünnet sayılıp sayılmayacağı hususundaki tartışmalara, yerimiz müsait olmadığı için, girmek istemiyoruz.

2) Bilindiği gibi Hz. Peygamber'in vefatından sonra İslamiyet, büyük bir hızla yayılmış ve Sahâbiler devrinde İran, Suriye ve Mısır gibi eski kültür ve uygarlıkların beşiği olan ülkeler açılmış; değişik hukuk kuralları, örf ve teamülleri olan bu ülkelerdeki insanlara İslâm hu-

2 Bak. Şafîî, *el-Umm*, Bulak-Mısır 1321-1325, c. VII, s. 273; Ahmed b. Hanbel, *el-Musned*, Kahire 1313, c.V, s. 230, 236, 242; Tirmizî, *el-Cami'u's-Sahih*, Kahire, 1937-1962, c.III, s. 616 (Ahkâm: 3); Ebu Davud, *Sünen*, Kahire 1280, c. II, s. 75, 76; Darimî, *Sünen*, Şam 1349, c.I, s. 60; Serahsî, *el-Mebsût*, Kahire 1324-1331, c. XVI, s. 69, 70.

kuk ilkelerinin uygulanması ve beşerî ilişkilerin düzenlenmesi için bir takım yeni ictehad ve yasamalara gerek duyulmuştur. Nitekim bilgin Sahâbiler, özellikle Hz.Ebu Bekr, Hz. Ömer ve Hz. Ali gibi idarî sorumluluk yüklenen Sahâbiler, ilmi ve kazaî ictehadlara başvurarak, cesaretle birçok hukukî kural koymuşlardır. Yine fıkıh, hadis ve İslam tarihiyle ilgili kaynak eserlerde bu devre ait pekçok ictehad örneklerini bulabiliriz³.

3) Sahâbilerin birçok rivayet ve ictehad miraslarına sahip olan Tâbiîler de, hakkında nass bulunmayan konularda kendi re'yleriyle ictehad yapıyorlardı. Bazı Tâbiîler ise, re'yden ziyade hadisleri toplamaya çalışıyorlar ve ictehadlarında bunlara ağırlık veriyorlardı. Böylece İslam hukukçuları, genellikle re'y ve hadis taraftarları olmak üzere iki eğilimi temsil etmeye başlamışlardı. Daha çok re'y taratarları Irak'ta, hadis taraftarları da Hicaz'da dikkati çekiyorlardı. Ancak her iki tarafta da değişik ölçüde hadis ve re'ye başvuruluyordu. Re'y ile ictehad, genellikle Irak'lılarda kıyasa, Hicazlılarda da maslahata, yani kamu yararına dayanıyordu⁴.

Tâbiîlerin bilginlerinden herbirinin kendine göre bir mezhebi vardı. Her memlekette onlardan bir imam bulunmaktaydı. Meselâ, Medine'de Saîd b.el-Museyyib, Salim b. Abdillâh b. Ömer, Zuhri, Yahya b. Saîd, Rabî'a b. Ebî Abdîrrahman; Mekke'de Atâ' b. Ebî Rabah; Kûfe'de İbrahim Naha'î ve Şa'bî; Basra'da Hasan el-Basrî; Yemen'de Tâvus b. Keysan vardı⁵. Bunlar arasında Saîd b. el-Museyyib, ictehad ve fetvâ konusunda atılganlık gösterdiği için "Cesaretli Saîd" diye anılıyordu⁶.

İşte muctehid imamların yetişmelerinde bu Tâbiî bilginlerinin etkileri büyük olmuştur.

4) Tâbiîlerden sonra talebeleri gelmektedir ki bunlara "Teba-i Tâbiîn" (Tâbiîlere tâbi olanlar) denilmiştir. Fıkıhî mezheblerin kuruluşu bunların çağlarına rastlar. İmamların en yaşlısı Teba-i Tâbiîn'den Ebu Hanifedir. Onun bütün hocaları, İbrahim Naha'î, Şa'bî, Hammad b. Ebi Süleyman, Atâ' b. Ebi Rabah gibi yaşlı ve genç tâbiîlerdir. Muctehid imamların bir kısmı doğum ve zaman itibarıyla Sahâbe devrine yetiştikleri için tâbiî iseler de, daha çok ilimlerini başka bir tâbiîden almışlar-

3 Bak. M.Ebu Zehra, *İslamda Fıkıhî Mezhebler Tarihi*, Çev. Abdulkadir Şener, 2.bası, İstanbul 1978, s. 24 vd.; Yazar, *İslam Hukukunun Kaynaklarından Kıyas, İstihsan ve İstislah*, Ankara 1974, s. 53-57.

4 Esat Kılıçer, *İslam Fıkıhında Re'y Taraftarları*, Ankara 1961, s.35; M.Ebu Zehra, age. s. 41.

5 Şafîî, *el-Umm*, c. VII, s. 258.

6 M. Ebu Zehra, age., s. 47, 264.

dır. Sözgelisi, Ebu Hanife, Hammad'dan tahsil görmüş; Malik b. Enes, Abdullah b. Ömer'in talebelerinden ilim almıştır. Yani İmam Malik, Abdullah b. Ömer'in oğlu Salim'den, onun azatlısı Nâfi'den ve diğer Medineli *Yedi Fakih*'ten ve bunların öğrencilerinden tahsil görmüştür⁷.

Tâbiiler devrinde müslümanların Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat, Hariçiler ve Şiiiler gibi adlarla anılan çeşitli fırkalara ayrılmış olmaları, bir kısım koyu fırkacıların kendi görüşlerini desteklemek için ortaya birtakım uydurma hadisler atmaları, gerçekçi İslam bilginlerini bir yandan hadis rivayetine, sahih hadisleri tesbite ve bir yandan da hukuk alanında ictihada ağırlık vermeye sevk etmiştir⁸. Fıkıh ve hadis kitaplarının tertip ve tedvini, işte bu müctehid imamlar devrinde hızlanmıştır. Bu devirdedir ki fıkıh ve hadis kitapları, bölümlere ayrılarak, günümüze kadar gelen klasik tasnif ve sistematiklerine kavuşmaya başlamıştır.

Bu devirde mezheplerin teşekkül etmesiyle artık taklidin yavaş yavaş sözkonusu edilmeye başladığını görüyoruz. Ebu Hanife, İmam Malik, İmam Şafii ve Ahmed b. Hanbel gibi müctehidlerin, Sahâbilerin taklid edilmelerini prensip olarak kabul ettiklerini biliyoruz. Ebu Hanife'nin, "Sahâbilerden inikal eden görüşlerin gözümüz üstünde yeri vardır; fakat iş Hasan ve İbrahim'e gelince, onlar da insan biz de insanız; yani Tâbiiler nasıl icihad yapmışlarsa biz de öylece icihad yaparız." sözü meşhurdur⁹.

Bir süre sonra da müctehid imamların kendilerinin taklid edilmeye başlanmış olmaları dikkatimizi çekmektedir. Önceleri delillerini ikna edici bularak üstâdlara tâbi olma (ittiba etme) fikri, takriben hicrî dördüncü (mîladî onuncu) yüzyılın başlarından itibaren, çağımıza kadar, yerini taklid'e bırakmış; hatta icihadın artık imkansızlaştığını ileri süren sakat bir düşünce, İslam dünyasında etkin bir egemenlik kazanmaya başlamıştır.

Ehl-i Sünnet mensupları arasında böylesine taklid'e itibar edilirken, Şiiiler, Zahirîler ve Hariçilerde icihad daha çok rağbet görmüştür. İbn Hazm (ö.456/1064) ve Şevkânî (ö.1250/1834), Sahâbileri taklid'e dahi karşı çıkmışlardır¹⁰. Öyle ki Zahirîler, her müslümanın icihad yap-

7 M. Ebu Zehra, age., s. 46.

8 Muhammed el-Hudari, *Tarîhu't-Teşri' el-İslami*, Kahire 1939, s. 87; M.Ebu Zehra, age., s. 48, 49.

9 Hatib el-Bağdadi, *Tarîhu Bağdad*, Kahire 1931, c. XIII, s. 368; M. Ebu Zehra, age., s. 238, 265 ve *İslam Hukuku Metodolojisi*, Çev. Abdulkadir Şener, Ankara 1973, s. 210, 212.

10 İbn Hazm, *el-İhkâm fi Usûli'l-Ahkâm*, Mısır 1345-1352, c.II, s. 146; M. Ebu Zehra, *İslam Hukuku Metodolojisi*, s. 213.

ması gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Halktan bir kimsenin nasıl ictehad yapacağı sorulduğunda, Zahirîler, böyle bir kimsenin bir bilgine başvuru-
rabileceğini, ancak hiç olmazsa aldığı karşılığın dayandığı şer'î delilin
ne olduğunu öğrenmek için çaba harcaması gerektiğini, işte bunun da
onun için bir ictehad sayılacağını söylerler¹¹.

Öte yandan Hanefî, Şafiî ve Malikî mezhebi mensupları, *فاستلوا*
اهل الذکر ان کنتم لا تعلمون "Bilmiyorsanız bilenlere sorun." (Nahl, 43; En-
biya', 7) mealindeki âyet-i kerîmeye dayanarak, fikhî meselelerde tak-
lidin caiz olduğunu kabul ederler. Bu görüşü benimseyenler, biraz
sonra değineceğimiz nedenlerle ictehadı ikinci plana bırakarak, taklid'e
kapı açmakla kalmamışlar; ayrıca kişiler için taklidin zorunlu olduğunu
bile söylemişlerdir. Oysa takdir edileceği gibi, geniş anlamıyla bu âyet-i
kerîme, insanların bilmediklerini bilenlerden sorarak öğrenmelerini ist-
temektedir. Bilinmeyen şeylerin sorularak öğrenilmesiyle bilginlerce
yapılması zorunlu olan ictehadın terk edilmesi aynı şey değildir. Üstelik
bu âyet-i kerîmede Hz. Peygamber'den önce de birçok peygamber gön-
derildiği, bu gerçeği bilmeyenlerin, kendilerine kitap indirilen kavimler-
den sorarak öğrenmeleri bildirilmektedir. Nitekim bu husus, Kur'an-ı
Kerîmin iki yerinde geçen bu âyetin baş tarafı gözönüne alındığı zaman
açıkça anlaşılmaktadır.

Hanbelîler ise ictehad kapısının aslâ kapanmayacağını ileri sürmüş
olmalarına rağmen, aşağı yukarı İbn Teymiyye (ö.728/1327)'den başka
kendisini mutlak müctehid olarak gören dişe dokunur bir bilgin çıkara-
mamışlardır.

Fıkıh usûlü ile de uğraşmış olan Mu'tezilîler, bu konuda daha da ileri
giderler. Onlara göre bir müctehidin görüşünün kabul edilebilmesi için
onun, mesele sorulduğu zaman mevcut ve ictehadta muktedir olması şart-
tır. Herhangi bir meselede *ölmüş* olan bir müctehidin görüşüyle amel edi-
lemez¹². Bu demektir ki her devirde re'yelerine başvurulabilecek mücte-
hidlerin bulunması gereklidir.

Burada, İslam dünyasındaki siyasî durum, ictehad yapacak kişileri
yetiştirecek ilmi çevrelerin zayıflaması, hazır fikhî hükümlerin çoğalması,
mezhepçiliğin artması ve medrese zihniyetinin güçlenmesi gibi taklid ve
taassuba yol açan nedenler arasında, bir bilginde ictehad yapılabilmesi için

11 M.Ebu Zehra, *İslam Hukuku Metodolojisi*, s. 390; *İslamda Fikhî Mezhepler Tarihi*,
s. 443.

12 Ebu'l-Huseyn el-Basrî, *el-Mu'temed fi Usulî'l-Fıkh*, Şam 1964-1965, c.II, s. 933. Ah-
med b. Hanbel'in de buna yakın bir görüşü olduğu söylenebilir (Bak. M. Ebu Zehra, *İslamda
Fikhî Mezhepler Tarihi*, s. 374).

aranan şartların ağır oluşu da dikkatimizi çekmektedir¹³. İmam Şafii'nin "kıyas" için ileri sürdüğü şu şartlar, aşağı yukarı İslam hukukçuları tarafından icihad için de ileri sürülmüştür:

- 1) Arapçayı incelikleriyle bilmek,
- 2) Kur'an-ı Kerimi bilmek,
- 3) Sünneti bilmek,
- 4) Üzerinde icmâ' edilen konularla ihtilaf edilen konuları bilmek,
- 5) Kıyası bilmek,
- 6) Hükümlerin amaçlarını bilmek,
- 7) Doğru anlayış ve iyi değerlendirme gücüne sahip olmak,
- 8) İyi niyetli ve sağlam bir inanç sahibi, yani dindar olmak¹⁴.

Bunlara ilaveten, genellikle İslam hukukçuları, hukukî sorulara verilen cevaplardan ibaret olan fetvâları da icihad sayarlar ve gerçekte müftinin, içinde yaşadığı toplumun siyasî, içtimâî ve iktisadî durumlarıyla fetvâ istiyenin halini de iyice bilmesi gerektiğini söylerler.

Zamanla, müctehid olarak ortaya çıkmak isteyen bilginlere karşı güvensizlik başgöstermiş, onların icihadın bu ağır şartlarını taşıyıp taşımadıkları tartışma konusu olmuş ve özellikle taklid devri hüküm sürmeye başlayınca, kimsenin bu şartları kendisinde toplayamayacağı görüşü galebe çalmıştır. Günümüzde de bu kanaat yaygın olup hâlâ geçerliliğini sürdürmektedir.

İslam hukuk tarihinde icihadın arzettiği durumun daha iyi anlaşılması için burada müctehidlerin tabakalarına da işaret etmek faydalı olur sanırım. İslam hukukçuları, müctehidleri genellikle yedi tabakaya ayırırlar:

1) *Şeri'atta müctehid olanlar* : Bunlara müstakil veya mutlak müctehid de denir. Kitab ve Sünnet gibi ilk kaynakların ışığı altında kıyas yaparak ve çeşitli istidlal yollarına başvurarak hükümleri ortaya koyanlar bunlardır. Saîd b. el-Museyyib, İbrahim Naha'î, Ca'fer es-Sadık, Ebu Hanife, Malik b. Enes, İmam Şafii, Ahmed b. Hanbel, Evza'î, Leys b. Sa'd ve Sufyan es-Sevrî gibi müctehid imamları bunlar için örnek olarak anabiliriz. Hanefî imamlarından Ebu Yusuf, Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybanî ve Zufer b. el-Huzeyl de bu tabakaya dahildir. Gerçi 19. yüzyılın ünlü Hanefî hukukçusu İbn Âbidîn (ö.1252/1836), *Şerhu*

13 Hayreddin Karaman, *İslam Hukukunda İctihad*, Ankara 1975, s. 169 vd.

14 Şafii, *er-Risale*, s. 508 vd.; el-Hudari, age., s. 368 vd.

Ukûdi Resmî'l-Mufti adlı eserinde bu son üç imamı, müctehidlerin ikinci tabakasına dahil etmiştir¹⁵.

Yukarıda işaret ettiğimiz Şîîler ve Zahirîler gibi Hanbelîler de, prensip olarak bu tür müctehidlerin her çağda bulunması gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Hanbelîlere göre her türlü ictehad kapısı açıktır. Mademki insanların akıl ve idrakleri değişiktir, mademki herkes müctehid olacak kudrete sahip değildir ve herkesin ilmi ve akli seviyesi ayrı ayrıdır; o halde hiçbir kimse ictehad kapısını kapatamaz ve hiçbir kimse yalnız kendisinin ictehad için ehliyetli olduğunu iddia edemez. Böyle bir iddia da bulunan kimse, ilim ve ictehad sahibi olmak şöyle dursun, dinî konuda itimada bile lâyık değildir. Böylece Hanbelîler, ictehad kapısını açmakla kalmazlar, her asırda bir mutlak müctehidin bulunmasını da zarurî görürler. Hanbelî fakihlerinden İbn Ukayl, bu görüşü savunurken, her asırda mutlak müctehidin bulunup bulunmayacağına dair eskiler (mütekaddimîn) arasında herhangi bir ihtilafın mevcut olduğunu bilmiyoruz, demiştir¹⁶. Hierî 7. yüzyılda yaşamış olan Hanbelî bilgini İbn Hamdan da şöyle der: "...Hadis ve fıkıh tedvin edilmiştir. İctihadla ilgili âyetler, hadisler, fıkıh usûlü ve Arapça gibi ilimler üzerinde sayısız eserler yazılmıştır. Fakat himmetler kısalmış, rağbetler sönmüş, ciddiyetle çalışma aşkı yok olmuş; taklidlerle yetinme, yorucu çalışmalardan kaçınma, sıkıntıdan uzak durarak vaziyete göre ayak uydurma, az emekle gayeye ulaşma arzusu egemen olmuştur. Halbuki ictehadta bulunmak bir farz-ı kifayedir. Bilginlerimiz bunu, ne yazık ki, ihmal etmişler ve yerine getirmek için gayret göstermemişlerdir"¹⁷.

Gerçekten hierî 6., 7. ve 8. yüzyıllar, fikir ürünlerinin çokluğu ile değil, bilgi dolu ansiklopedik mahiyetteki eserlerin çokluğu ile öteki yüzyıllardan ayrılıyordu. Fakat bu eserlere hâkim olan anlayış, taklid ve öncekilere bağlı kalmaktı; bağımsız tefekkürün pek yeri yoktu.

2) *Müntesib müctehidler*: Bunlar, hüküm çıkarırken mutlak müctehidin koyduğu usûle uyarlar ve furu'da ona muhalefet ederler. Çoğu zaman bunlar, furu' meselelerinde mutlak müctehidin ulaştığı neticelere yakın sonuçlar çıkarırlar. Bunların ekserisi, mutlak müctehidle sohbeti ve devamlı ilgisi olan kimselerdir. Hanefî mezhebinde Halid b. Yusuf es-Semtî, Hilalu'r-Re'y, Hasan b. Ziyad el-Lu'lu'î; Şafîî mezhebinde el-

15 İbn Abidin, *Şerhu Ukûdi Resmî'l-Mufti (Mecmu'atu'r-Resâil, c.I, s. 9-52)*, İstanbul 1325, s. 11.

16 M.Ebu Zehra, *İslamda Fıkıhî Mezhepler Tarihi*, s. 114.

17 İbn Hamdan, *Sıfatu'l-Fetvâ ve'l-Muftî ve'l-Musteftî*, Şam 1280, s. 17.

Muzenî; Malikî mezhebinde Abdurrahman b. Kasım, İbn Vehb, Eşheb, İbn Abdilhakem bu tabakayı teşkil eden müctehidlere misal olabilirler.

Müctehid imamları takip eden ilk asırların hemen hepsinde bu tür müctehidler vardı. Bunlara misal olarak Tahavî, Kerhî ve Ebu Bekr el-Asamm'ı da zikredebiliriz. Bunlardan Kerhî, evlenmede denklik (kefaet) meselesinde Hanefîlerden ayrıyordu. Ebu Bekr el-Asamm da erginlik çağına gelmemiş küçükler üzerinde evlendirme velayetini kabul etmeme konusunda Hanefî mezhebine ve fakihlerin büyük çoğunluğuna muhalefet etmiştir. Tahavî ise Hanefî mezhebinin metoduna uyardı; fakat kimi hallerde Şafîî mezhebinin görüşlerini tercih ederdi.

Kısaca, bu tabakaya mensup olan müctehidler, bir mezhebin usûlünü kabul edip fer'î meselelerde ictihadlarda bulunmuşlardır. Bunlar bazan mezheb imamlarına muvafakat, bazan da muhalefet etmişlerdir. İmamların ictihadda bulunduğu veya hiç dokunmadığı meseleler hakkında ictihadlar yapmışlardır. Bunlara "müntesib müctehidler" adı verilmesinin sebebi, furu'da müstakil oldukları halde, usulde belli bir mezhebe bağlı oluşlarıdır.

3) *Mezhebde müctehid olanlar* : Bunlar, hem usulde hem de furu'da bir mezhebin imamına tâbi olan ve hiçbir meselede ona muhalefet etmeyen kimselerdir. Bunların ictihadları, mezheb imamının fikir beyan etmediği fer'î meselelerin hükümlerini ortaya koymaktan ibarettir. Bu tür müctehidler, mezhebce bir hükme bağlanmamış meselelerde pek az ictihadda bulunmuşlardır. O da, örfe, yahut çağın icaplarına göre eski müctehidlerin görüşlerini yeni bir izaha tâbi tutmaktan öte gitmez.

Bu tabaka mensupları; mezheblerin fıkhını yazan ve onların gelişmesini sağlayan prensipleri koyan, görüşler arasında karşılaştırmalarda bulunarak bazı görüşleri destekleyen, bazı görüşleri zayıf olarak kabul eden ve mezheblerin fikhî yapılarını keskin çizgilerle belirleyen müctehidler teşkil ederler.

4) *Tercih sahibi müctehidler* : Bunlar, sadece hakkında mezheb imamlarının ictihadları bulunmayan fer'î meselelerin hükümlerini belirten, hükmü hiç açıklanmamış olan meselelere dokunmayan bilginlerdir. Bu tabaka mensupları, üçüncü tabakanın tesbit etmiş olduğu tercih esaslarına göre mevcut görüşlerden bazılarının dayandığı delilin kuvvetli oluşu veya uygulama yönünden çağın icaplarına elverişli bulunuşu nedeniyle ötekilerden üstün olduğunu belirtmişlerdir.

Nevevî, Şirazî'nin el-Muhezzeb'ine şerh olarak yazdığı el-Mecmu'un mukaddimesinde bu tabaka ile bundan önceki tabakayı birleştirmiş;

İbn Âbidîn ise *Şerhu Ukûdi Resmî'l-Muftî*'sinde bunları ayrı tabakalar halinde ele almıştır¹⁸.

5) *Istidlal yapan müctehidler* : İbn Âbidîn'in beşinci tabaka olarak zikretmiş olduğu bu tür müctehidler, mevcut görüş ve rivayetleri seçmeye tâbi tutma bakımından pek az ictihad yapmışlardır. Bunlar, mezheplerinin sınırları içerisinde birtakım yorumlarda bulunmuşlardır. Taklid izlerinin işte bu tabakada daha çok belirmeye başladığını görüyoruz.

6) *Hafızlar tabakası* : Bu tabaka mensupları mukallid olup öncekilerin yapmış oldukları ictihad ve tercihleri iyi bilen kimselerdir. *el-Kenz, ed-Durru'l-Muhtar, el-Vikaye* ve *el-Mecma'* gibi muteber eserlerin yazarları bu tabakaya girerler. Hayruddin er-Remlî, bunlarla ilgili olarak "Kuşkusuz ki çeşitli görüş ve rivayetlerin hangilerinin tercih edildiğini ve sadece bunların zayıflık veya sağlamlık bakımından derecelerini bilmek, ilim yolunda ciddî çabalar harcamış olanların sonunu gösterir" demiştir¹⁹.

7) *Mukallidler tabakası* : Bu tabaka mensuplarını müctehidlere dahil etmek, elbette imkansızdır. Bunlar, sadece ellerindeki fıkıh kitaplarını anlayan, fakat mevcut ictihad ve görüşler arasında herhangi bir tercihte bulunmayan kimselerdir. İbn Âbidîn, bunlar hakkında şöyle der:

"Onlar, doğru ve yanlış, sağ ve solu birbirinden ayıramamışlar; hattâ gece odun toplayanlar gibi ellerine geçen herşeyi biraraya getirmişlerdir. Bu tür mukallidleri taklid edenlere yazıklar olsun"²⁰.

Aslında müctehid imamların hiçbirisi kendilerinin taklid edilmesini istemiş değildirlen. Sözcüleri, Ebu Hanife'nin, görüşlerini yazan ünlü öğrencisi Ebu Yusuf'a, "Bunları niçin yazıyorsun? Biz bugüne göre ulaştığımız en iyi neticeyi söylüyoruz. Yarı belki daha başka sonuçlara varırız. Kim bizden daha iyi bir görüşe ulaşırsa bize değil, ona tâbi olsun." dediği kaynaklarda yazılıdır²¹. İmam Şafiî de kendisinin körükörüne taklid edilmesini istemezdi. Şafiî, "Sahih bir hadis bulursanız, bana değil, ona uyun; çünkü benim mezhebim işte odur." derdi²². Dolayısıyla, daha önce de işaret ettiğimiz gibi, müctehid imamları taklid işi, birden bire başlamamış; önce imamların ileri sürdüğü delilleri yeterli görerek on-

18 İbn Âbidîn, age., s. 12; M. Ebu Zehra, *İslam Hukuku Metodolojisi*, s. 386.

19 Hayruddin er-Remlî, *el-Fetâvâ el-Hayriyye*, Bulak-Mısır 1300, c. II, s. 32.

20 İbn Âbidîn, age., s. 12.

21 Hatib el-Bağdadi, *Tarihu Bağdad*, c. XII, s. 402; İbn Kayyim el-Cevziyye, *I'lâmu'l-Muvakkî'in*, Zeki Fereccullah tabı, Kahire, c.I, s. 86; M. Ebu Zehra, *İslamda Fıkhi Mezhepler Tarihi*, s. 222, 223.

22 M.Ebu Zehra, *İslamda Fıkhi Mezhepler Tarihi*, s. 330.

lara tâbi olma, ittiba etme düşüncesi yerleşmiştir. Bu konu ile ilgili olarak el-Muzenî ve Nevevî şöyle der: “Arkadaşlarımız, Şafiî mezhebini taklid suretiyle değil, onun ictehad ve kıyas metodunu doğru ve sağlam buldukları için ictehad konusunda ona uymak, ittiba etmek zorunda kalmışlardır”.²³ Bu görüş, belki doğrudur ve öteki mezhepler için de geçerlidir; fakat zamanla ilmî çalışmalar gerilemeye başlayınca taklid düşüncesi ortaya çıkmış ve ilgi görmüştür.

Ancak İslam hukuk tarihinde bu taklid tezine karşı ictehadı savunanlar ve İslamın öz kaynaklarına dönülerek yeniden ictehadı başvurulmasını ileri sürenler de vardır. İctihad-taklid konusunda büyük tartışmalara giren ve bu hususta eserleriyle nirengi noktalarını teşkil eden bilginler şunlardır:

İbn Hazm (ö.456/1064), İbn Abdî'l-Berr (ö.463/1071), İbn Teymiyye (ö.728/1327), İbn Kayyim el-Cevziyye (ö.751/1350), Şah Velîyullah Dehlevî (ö.1176/1762), Şevkânî (ö.1250/1832), Salih b. Muhammed el-Fulanî (el-Fullanî, ö.1218/1803), Muhammed Sıddîk Hasan Han (ö.1307/1889) ve Muhammed Reşid Rıza el-Huseynî (ö.1354/1935)²⁴.

Muhammed Abduh (ö.1905) ve Cemaleddin el-Afganî (ö.1897)'nin de etkisiyle 19. yüzyılın sonlarına doğru ve 20. yüzyılın başlarında İslam dünyasında ictehad hareketlerinin yeniden canlandırılması için bir takım çabaların sürdürüldüğünü görüyoruz. Dolayısıyla İslam hukukunu yenileştirmek ve çağdaş ihtiyaçlara cevap verecek biçimde kanunlaştırmak, tedvin etmek için taklidi bırakıp yeni ictehadlarda bulunma düşüncesi ve bu arada telifik, yani mezhep farkı gözetmeksizin mevcut ictehadlardan uygun olanları alma eğilimi güçlenmiştir.

Yurdumuzda da merhum Mehmet Akif Ersoy,

“Doğrudan doğruya Kur’andan alıp ilhamı,

Asrın idrakine söyletmeliyiz İslamı.”

Derken sanırım biraz da bu düşüncenin etkisinde kalmıştır. Ancak bütün bu çabalara rağmen, genellikle İslam dünyasında çağımızın başlarında yaygın olan anlayışa göre, âdetâ doğmatik bir nitelik kazanmış bulunan fıkıh kitapları varken, Kur’an ve Sünneti inceleyerek yeni ictehadlar yapmaya gerek yoktur; çünkü her şeyin hükmü fetvâ mecmu’-

23 Subhî Mahmasanî, *Felsefetu't-Teşri' fi'l-İslam*, Beyrut 1947, s. 159; M.Ebu Zehra, *İslam Hukuku Metodolojisi*, s. 384; el-Muzenî, *el-Muhtasar* (Şafiî, *el-Umm*'un kenarında), Kahire 1321-1325, c.I, s.2.

24 Bak. Hareddin Karaman, *İslam Hukukunda İctihad*, s. 206.

alarıyla fıkıh kitaplarında belirtilmiştir²⁵. Mezheb imamlarının icthadları arasında karşılaştırmalar yaparak, telifa gitmek veya bir icthadın ötekisinden üstün olduğunu söylemek de, müctehid imamlara karşı saygısızlık olur²⁶. Hatta fıkıh kitaplarında yer alan bir hüküm, çağın ihtiyaçlarına aykırı düşmek şöyle dursun, Kur'an ve Sünnete muhalif görünebile, bizim için o hükme uymak gerekir; çünkü fakihler, müctehidler, Kur'an ve Sünneti bizden daha iyi biliyorlardı; gerçekte Kur'an ve Sünnete aykırı düşseydi öyle bir hüküm veya kural, fıkıh kitaplarına girmezdi^{26a}. Dolayısıyla yeni icthadlara kalkışmak veya fıkihtaki hüküm ve kuralları tenkid etmek, dini bozmaktır; en azından haddini bilmezliktir; mezhebsizliktir.

Halbuki İslam hukuku, icthad ve re'ye açık olduğu içindir ki çağlar boyunca müslüman milletlerin içtimâî hayatlarını kolayca düzenleyebilmiştir. Elbette önceki icthadlardan ve emsal teşkil eden kararlardan yararlanması doğaldır. Gereklikçe yeni icthadlara gidilmesi de aynı derecede doğal olarak kabul edilmelidir.

Mecelle'nin 16. maddesinde, "İctihad ile icthad nakzolunmaz." denilmiştir. Ali Haydar Efendi, bu maddenin şerhinde iki gerekçe ileri sürer:

1) İkinci icthad, birinciden daha kuvvetli değildir.

2) İctihad ile icthad nakzolunursa, hükümler istikrarsızlaşır ve bu da güçlüğe yol açar.

Yalnız adigeçen şârih, bu ikinci esasın bazı istisnâları olabileceğini kabul eder; örneğin bir müctehidin icthadı uygun görülerek benimsendikten sonra, başka bir müctehidin buna muhalif olan görüşünün insanlara ve kamu yararına daha elverişli olduğu görülürse, bu ikinci müctehidin görüşüyle amel edilmesi için irade-i seniyye istihsal edilebileceğini söyler²⁷.

Görüldüğü gibi burada mevcut icthadlardan birisinin tercih edileceği ileri sürülür, yeni bir icthada aslâ yanaşılmaz. Bize göre sözü edilen Mecellenin 16. maddesi, icthad kapısını kapatmak için değil, tersine, bu kapının açılması için sevk edilmiş olmalıdır. Ancak daha sonra kurulan

25 Karş. Seyyid Nesib, *Fıkh-ı Hanefînin Esasatı ve Kıyas*, İstanbul 1339, s. 16.

26 Karş. Ahmed Davudoğlu, *Bulûgu'l-Meram Tercemesi*, İstanbul 1968, c.I, Mukaddime, s.E.F.

26a Karş. Mahmud Es'ad, *Telâhî-i Usûl-i Fıkh*, İzmir 1313, s. 508; *Tarih-i İlm-i Hukuk*, İstanbul 1332, s. 223; H. Karaman, age.s. 184.

27 Ali Haydar, *Dureru'l-Hukkâm Şerhu Mecelleti'l-Ahkâm*, 3. bası, İstanbul 1330, c.I, s. 70.

Mecelle Tadil Komisyonu, yeni icthadlardan ziyade, mezheplerin mevcut icthadlarından ihtiyaca uygun olanların alınmasını, yani telifi, hattâ diğer hukuklardan da yararlanılmasını prensip olarak kabul etmiştir.

Yurdumuzda, henüz icthad konusundaki eski anlayış pek değişmiş değildir. Esasen yeni Türkiyemizde hukuk devrimi gerçekleştirildikten sonra İslam hukukundaki icthad-taklid tartışmalarının pratik değeri azalmakla birlikte, nazarî alanda bu konu hâlâ canlılığını korumaktadır. Bir kısmı seviyeli ise de, ne yazık ki çoğu seviyesiz eser ve tartışmalar, müslümanların zihinlerini oldukça meşgul etmektedir. İslam hukukunu tamamen veya kısmen uygulayan bazı İslam ülkelerinde ise konu, pratik yönden de etkinliğini ciddî olarak sürdürmekte, bu ülkelerde, özellikle şahıs ve aile hukuku alanında bir kısım yeni kanunlar çıkarılırken önemli telifik ve icthad hareketleri göze çarpmaktadır.

Sonuç :

İslam hukuku, ilk devirlerde büyük ilgi gören ilmî ve kazaî icthadlar sayesinde gelişmiş, canlılık kazanmış ve yeni durumlara kolayca uygulanma kabiliyeti göstermiştir. Hz. Peygamber'in, اذا حكم الحاكم فاجتهد فاصاب فله اجران و اذا حكم و اخطا فله اجر isabet ederse onun için iki ödül vardır ; böyle hükmedip yanılırsa onun için de bir ödül vardır.²⁸ hadisine rağmen, sonraki İslam hukukçuları taklidi benimsemişler ve bu yüzden İslam hukuku duraklamaya başlamıştır. İslam hukukunun eskisi gibi başarı gösterebilmesi için taklidçiliğin bir yana bırakılması, yeniden ilmî ve kazaî icthadlara kapıların açılması gereklidir. Yalnız bu icthadlar, günümüzde belirli kişilerce değil, bir komisyon marifetiyle yapılırsa, belki daha isabetli olur ve daha çok itibar görür düşüncesine biz de katılıyoruz²⁹.

İlmî ve kazaî icthadlara kapalı bir hukuk sistemi düşünülemez. Nitekim Türk Medenî Kanunu'nun 1. maddesinde, "Hakkında kanunî bir hüküm bulunmayan meselede hâkim örf ve âdete göre, örf ve âdet dahi yoksa kendisi vâzı-ı kanun olsaydı bu meseleye dair nasıl bir kaide vaz'edecek idiye ona göre hükmeder." denilmiştir. Aksi takdirde kanundaki boşlukların doldurulması güçleşir, hatta imkansızlaşır. Oysa hâkim, ben bu olayın hükmünü bilmiyorum, onun için bu davaya bakamayacağım, diyemez. Mevcut ilmî ve kazaî icthadlardan yararlanır,

28 Şafîî, *el-Umm*, c.VII, s. 254; *er-Risale*, s. 477.

29 Karş. Hayreddin Karaman, *İslam Hukukunda İctihad*, s. 234, 235.

gerek duyarsa kendisi de ictihad yapar. İslam hukuku dahil, her hukuk sisteminde durumun böyle olması gerekir.

Herkes müctehid olamaz ama farz-ı kifaye olan ictihad görevini yerine getirecek sorumlu kişilerin bulunmaları da zorunludur. İctihad akli bir faaliyettir. Hukuk normlarının, naklin amaç ve inceliklerini anlamak ve ihtiyaçlara göre yeni hükümler vaz etmek için elbette akla başvurulacaktır. İslam açısından da aklın önemi büyüktür Hattâ aklı olmayanlar, hukukî tekliflere muhatap bile değildirler. Bunun içindir ki Hz. Peygamber, "Aklı olmayanın dini de olmaz." buyurmuştur.